

Verslag Nationale Monumentenstudiedag 2008

Ruimte voor Erfgoed: cultuurlandschap als bindend element voor cultureel erfgoed

3 april 2008, Veenhuizen

Jaarlijks organiseert Erfgoed Nederland de Nationale Monumentenstudiedag. Centraal staat een actueel thema op het gebied van monumentenzorg, zoals actuele ontwikkelingen en/of knelpunten in het monumentenbeleid, planologische monumentenzorg of onderwerpen die samenhangen met de fysieke of digitale toegankelijkheid van cultureel erfgoed.

De vierendertigste Nationale Monumentenstudiedag vond dit jaar plaats op 3 april in het cultuurhistorisch rijke gebied van Veenhuizen in de provincie Drenthe. Het thema 'Ruimte voor erfgoed' gaf uitdrukking aan de wens van Erfgoed Nederland om binnen de programmalijn Erfgoed en ruimte, het cultuurlandschap bindend element te laten zijn tussen de verschillende sectoren van cultureel erfgoed. Vanuit een landelijke visie op de inrichting van het landschap, is tijdens deze Nationale Monumentenstudiedag ingezoomd op het Belvedereproject Veenhuizen. Diverse sprekers hebben een inleiding gegeven op het thema en tijdens de verschillende excursies hebben de tweehonderd deelnemers kennis gemaakt met de diverse deelaspecten van het cultureel erfgoed van Veenhuizen in hun ruimtelijke context.

Sprekers

- *drs. Conny Fleischer-van Rooyen*, voorzitter Stichting Drents Monument
- *ir. Joop Kalb*, voorzitter Stichting Erfgoedcentrum Veenhuizen
- *drs. Hans van der Laan*, burgemeester Gemeente Noordenveld
- *drs. Koos Janssen*, voorzitter Erfgoed Nederland
- *prof.dr.s. Fons Asselbergs*, Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed
- *prof.ir. Wytze Patijn*, architect en voormalig Rijksbouwmeester
- *dr. Michiel Gerding*, provinciaal historicus

De koepelkerk

Veenhuizen vormt de arena voor de Nationale Monumentenstudiedag 2008. Veenhuizen dankt zijn bestaan aan de gestichten die in 1823 door de Maatschappij van Weldadigheid gebouwd werden voor bedelaars, landlopers en wezen, midden in een uitgestrekt, verlaten veengebied in Noord-Drenthe. In 1875 werd Veenhuizen een werk- en strafinrichting onder beheer van het ministerie van Justitie, waarna alle gestichten plaats maakten voor gevangenispenitentiariaten. Om de strafinrichtingen heen werd een heel dorp gebouwd voor het gevangenispersoneel. Veenhuizen is pas sinds 1981 vrij toegankelijk. Het dorp telt nog steeds drie strafinrichtingen, waarin in totaal ruim duizend gedetineerden vastzitten. Het Veenhuizen van vandaag bestaat uit meerdere rijksmonumenten, waaronder de elektriciteitscentrale, het oude hospitaal en het Tweede Gesticht: het enige gesticht dat de tand des tijds heeft doorstaan en waarin het Gevangenis­museum nu is gevestigd.

In het Verenigingsgebouw van Veenhuizen worden de circa tweehonderd deelnemers van de Nationale Monumentenstudiedag ontvangen. Het Verenigingsgebouw werd in 1922 opgericht voor het justitiepersoneel. Er was een bibliotheek in gevestigd, er kon vergaderd worden en het was de thuisbasis voor allerlei plaatselijke verenigingen en clubs. Daarnaast werden er voorstellingen gegeven door professionele theatergezelschappen. Na een grondige restauratie is er nu een café-theater-restaurant gevestigd.

De officiële opening van de Nationale Monumentenstudiedag vindt plaats in de N.H. Koepelkerk. De achtkantige protestantse kerk uit 1826 werd gebouwd naar het voorbeeld van de door A.M. Sorg ontworpen kerk in Smilde. De neoclassicistische kerk heeft, mede door zijn bijzondere bouwwijze met koepelgewelf en Toscaanse zuilen, een zeer fraaie akoestiek, wat zeer ten goede komt aan het door Johan Adolf Hillebrand gebouwde en barok aandoende orgel. Vaste bespeler van het orgel is Sietze de Vries, die de gasten van de Nationale Monumentenstudiedag met orgelmuziek verwelkomt.

Organist Sietze de Vries vertelt kort de geschiedenis van het orgel

Plenair gedeelte

Allereerst is het woord aan *Conny Fleischer*, voorzitter van de Stichting Drents Monument. Zij herinnert zich hoe zij aan Jan Willem van Beusekom van Erfgoed Nederland voorlegde dat Veenhuizen een zeer geschikte plaats zou zijn om de jaarlijkse Nationale Monumentenstudiedag te houden. Vanwege de cultuurhistorische waarde van het dorp, maar ook omdat is berekend dat ongeveer één miljoen Nederlanders afstamt van de ooit in Veenhuizen 'verpleegde paupers'.

Vervolgens neemt *Joop Kalb*, voorzitter van de Stichting Erfgoedcentrum Veenhuizen, het woord. Hij vertelt over het Erfgoedcentrum Veenhuizen. Dit nieuwe centrum kent vier zuilen:

- bezoekerscentrum (informatie over bouw en geschiedenis van Veenhuizen);
- erfgoedacademie (cursussen over bouwhistorisch erfgoed);
- erfgoedadviescentrum (adviezen over restaureren);
- leerwerkplaatsen (ambachtsonderwijs voor restauratie).

De Stichting Erfgoedcentrum Veenhuizen wil in de oude bebouwing met nieuwe bestemmingen graag bezoekers ontvangen, vertelt Kalb, met dat verschil dat de mensen vrijwillig kunnen komen en dat zij korter zullen verblijven in het dorp dan in vroeger tijden.

Na de heer Kalb heet *Hans van der Laan*, burgemeester van gemeente Noordenveld (waartoe Veenhuizen behoort) de gasten welkom in 'zijn' dorp. Hij is verheugd de Nationale Monumentenstudiedag dit jaar te herbergen, in zijn ogen een blijk van erkenning voor Veenhuizen. Nog meer erkenning zou welkom zijn voor Van der Laan, zo stuit het dorp bij het benadrukken van het eigen gezicht, bijvoorbeeld door het aanbrengen van bewegwijzering in Veenhuizen-stijl, steeds weer op belemmerende wetten en plichten. Maar Van der Laan merkt wel dat er langzamerhand meer aandacht komt voor de herinrichting van het dorp, zodat begin en einde van Veenhuizen beter worden gemarkeerd. Tot slot spreekt hij de hoop en ambitie uit Veenhuizen ooit terug te zien op de Werelderfgoedlijst van Unesco. Maar een status als beschermd dorpsgezicht zou al een goed begin zijn.

Hans van der Laan

Leonard de Wit

Onaangekondigd neemt *Leonard de Wit* van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM) het woord. Hij wijst, namens de ministers Plasterk en Cramer, Veenhuizen aan als beschermd dorpsgezicht en kondigt aan dat minister Plasterk zich gaat buigen over de voordrachten voor de Werelderfgoedlijst en daarbij Veenhuizen in gedachten zal houden. Het aanwijzingsbesluit wordt overhandigd aan burgemeester Van der Laan.

Het laatste welkomstwoord komt van *Koos Janssen*, voorzitter van Erfgoed Nederland. Hij heet eenieder welkom op deze 'familiereunie', want, zo verklaart hij, vermoedelijk zullen er zo'n dertien mensen in de zaal zitten die afstammen van vroegere bewoners van Veenhuizen. Wie wil lezen over waar misschien ook zijn of haar familie van afstamt, raadt Janssen het boek *Het Pauperparadijs* aan, een beschrijving van de geschiedenis van Veenhuizen, vroeger ook wel bekend als het Hollands Siberië.

Erfgoed Nederland, dat als jonge instelling aan de weg timmert, onder andere via het platform Monumenten onder leiding van Ben Verfürden, ziet in Veenhuizen een exponent van actuele kwesties in de monumenten- en erfgoedwereld: de modernisering van de monumentenzorg, het belang van particulier initiatief en de verbinding tussen oud en nieuw, beleid en praktijk.

De eerste hoofdspreker is *Fons Asselbergs*, Rijksadviseur voor het Cultureel Erfgoed. Hij gaat in op de wijze waarop in Nederland wordt omgegaan met monumentale gebouwen. Elke dag wordt Nederland verrast met functieverlies en sluiting van bijzondere gebouwen, complexen en gebieden. Leegstand werkt verloedering en verrommeling, tijd- en kapitaalverlies in de hand. Hebben wij hierbij wel voldoende gevoel voor urgentie om op die leegstand te anticiperen? Bij het leegkomen van bijvoorbeeld postkantoren, bedrijven, scholen, stations en kerken heeft de overheid meestal geen andere strategie dan de zorg van het pand over te laten aan de eigenaars. Het komt echter zelden voor dat een eigenaar vóór het verlaten van het pand contact zoekt met monumentenbeschermers of mogelijke nieuwe gebruikers van het gebouw om een goede overdracht en behoud van het pand te bewerkstelligen. In de praktijk leidt dat tot leegstand en verpaupering van die gebouwen.

Fons Asselbergs

Toch, stelt Asselbergs, heeft de overheid een inspanningsverplichting uit oogpunt van omgevingszorg. Immers, monumenten krijgen betekenis door verband met hun omgeving. Het dorp Veenhuizen kan volgens Asselbergs als voorbeeld dienen; toen het door het ministerie van Justitie werd afgestoten had het kunnen vervallen, ware het niet dat er instanties en bewoners zijn geweest die de handschoen hebben opgepakt. Dankzij deze (particuliere) initiatieven staat gerestaureerd Veenhuizen op de kaart.

Ook *Wytze Patijn*, architect en voormalig Rijksbouwmeester, ziet in Veenhuizen een goed voorbeeld van behoud door ontwikkeling. De gebouwen zijn aangepast aan de eisen van de tegenwoordige tijd met behoud van hun monumentale karakter. In Veenhuizen zijn uit de oude rechthoekige verkaveling nog veel onverharde wegen over, maar er zijn ook veel lanen met bomen verdwenen. Het grondgebruik is met de jaren grootschaliger geworden. Patijn zou weer terug willen naar kleinschaligheid. Bij verdere herinrichting van Veenhuizen zijn volgens hem de volgende aspecten aan de orde die ervoor moeten zorgen dat de nieuwe doelen en functies van Veenhuizen in een doorlopende relatie tot elkaar staan:

- duidelijke grenzen stellen aan bebouwing; waar begint Veenhuizen, waar eindigt het?;
- groen en water functioneel houden of maken;
- kleinschaligheid;
- variatie;
- bescherming van de zichtbaarheid van de omgeving door lage beplantingen;
- streven naar autarkie;
- streven naar duurzaamheid.

Wytze Patijn

Michiel Gerding

Voor de laatste voordracht gaat het woord naar provinciaal historicus *Michiel Gerding*. Hij poneert een aantal stellingen en geeft daarbij zijn persoonlijke visie:

1. 'Het historisch belang van Veenhuizen ligt niet in de gebouwen.' Voor Gerding is de geschiedenis van de Maatschappij van Weldadigheid vooral immaterieel erfgoed, zoals beschreven door Suzanna Jansen in *Het Pauperparadijs* en door Wil Schackmann in *De Proefkolonie*.

2. 'De Maatschappij van Weldaad is een essentieel hoofdstuk in onze sociale geschiedenis en heeft nog altijd een hoge actualiteitswaarde.' Zo biedt het ons volgens Gerding inzicht in specifieke thema's zoals armoedebestrijding, ontwikkeling van het gevangeniswezen, opvoeding van gezinnen, huisvesting van wezen en ontwikkeling van de landbouw. Daarnaast biedt het zicht op meer algemene onderwerpen als de verandering in opvattingen over filantropie en streven naar zieleheil, relatie tussen mededogen en angst voor sociale onrust en de dunne lijn tussen zelfredzaamheid en armoede.
3. 'De Maatschappij van Weldadigheid vertegenwoordigt een uniek gedachtegoed: De Maakbare Mens. Het is een van de eerste praktische vertalingen van het Verlichtingsdenken op sociaal terrein.' Armoede is volgens Gerding niet een van god gegeven permanente staat, maar mede het gevolg van omstandigheden. Heropvoeding, scholing en werkgelegenheid kunnen worden ingezet om armoede te doorbreken.
4. 'Johannes van den Bosch verdient een veel prominere plaats in onze nationale geschiedenis. Hij hoort thuis in de canon.' Hij was de eerste echte sociale hervormer die inzag dat armoede vooral werd veroorzaakt door een gebrek aan arbeid, verklaart Gerding. Hij zag in dat armoede slecht was voor het geestelijk en fysiek welzijn van het individu, maar ook voor de geestkracht van de volksklasse en samenleving als geheel. Van den Bosch' aanpak had verstrekkende gevolgen en heeft de economische situatie van Nederland destijds sterk verbeterd.
5. 'De stichtende bebouwing is de weerspiegeling van het idee dat koloniën zijn opgericht voor de vrijen en gestichten voor de niet-vrijen.' De koloniën dienden als opvoedmiddel waarbij discipline, maar ook zorg, hulp en onderwijs belangrijk waren. Bij gestichten was sprake van steviger tucht, maar daarnaast was er ook ruimte voor zorg en arbeid, aldus Gerding.
6. 'De geschiedenis van Veenhuizen als justitiële inrichting is een lijnrechte voortzetting van de ideeën van Van den Bosch.' Want, zo legt Gerding uit, men sprak niet van gevangenen maar van verpleegden en arbeid gold als leidend principe.
7. 'De Maatschappij van Weldadigheid hoort thuis op de Werelderfgoedlijst.' Als argumenten geeft Gerding de immateriële 'outstanding universal values', de zichtbare vertaling van de waarden van de Maatschappij van Weldadigheid in het landschap van de koloniën en de duurzaamheid van de ideeën.

Erfgoedcentrum Veenhuizen

Na de inleidende lezingen gaan de deelnemers naar het Gevangenismuseum voor een gezamenlijke lunch. Na de lunch gaat de groep uiteen voor een fiets- of bustocht door het dorp Veenhuizen en excursies naar het Erfgoedcentrum, het Gevangenismuseum, het hospitaalcomplex, de elektriciteitscentrale of de R.K. kerk.

Excursies

De directe aanleiding om de studiedag in Veenhuizen te houden, vormde de opening van het Erfgoedcentrum Veenhuizen. Alle bezoekers van de Nationale Monumentenstudiedag krijgen dan ook een rondleiding door dit nieuwe kenniscentrum op het gebied van restauratie en (architectuur)geschiedenis van de vroegere kolonie Veenhuizen. Het initiatief voor de oprichting van het Erfgoedcentrum Veenhuizen is twee jaar geleden genomen door de Stichting Drents Monument, die bij de oprichting samenwerkte met het Drents Plateau en de Woningstichting Actium. Het Erfgoedcentrum Veenhuizen is gevestigd in panden van het voormalige ambachtscluster 'De Werf', dat onder andere plaats bood aan een timmerwinkel, school, kuiperij, wagenmakerij en elektriciteitscentrale. Na de restauratie van het gebouw komen veel oude functies terug. Zo wordt er in de erfgoedacademie scholing in restauratietechnieken verzorgd en is er een depot waaruit aannemers en particulieren historische bouwmaterialen kunnen putten. Het bezoekerscentrum zal naast voorlichting over de (bouw)historie van Veenhuizen ook informatie verstrekken over het beheer en behoud van historisch (bouw)materiaal.

Een van de excursies betreft een bezoek aan het Gevangenismuseum. Het Gevangenismuseum vertelt onder de titel 'Van schandpaal tot elektronische enkelband' de geschiedenis van het straffen vanaf 1600 tot nu. Maquettes, historische objecten, prenten, foto's, video's en verhalen schetsen een beeld van ruim vier eeuwen strafrechttoepassing in Nederland. Het museum is in 2007 uitgeroepen tot het beste historische museum van Nederland. Op het terrein van het Gevangenismuseum lagen drie gestichten, zo leren de deelnemers van deze excursie, maar er was ook nog een 'vierde gesticht': het kerkhof, waar ruim dertienduizend mensen begraven liggen. De verschillende onderdelen van 'de inrichting' kregen opvallende namen, zo heette de apotheek 'Bitter & Zoet' en het hospitaal 'Vertrouw op God'. De verpleegden verbasterden het laatste echter tot 'Gauw bij God'.

Gevangenismuseum

Het hospitaalcomplex wordt, na een korte fietstocht, door de deelnemers van de tweede excursie uitgebreid bezocht. Hier aangekomen krijgen zij een presentatie van de plannen voor het hospitaalcomplex. Uiteindelijk moeten hier Hotel 'Bitter & Zoet' en de Gezondheidsacademie gaan huizen. Doelgroepen zijn zowel toeristen als thuiszorgbehoeftigen. Het hotel zal als eerste in Europa toegankelijk gemaakt worden voor doofblinden. De Gezondheidsacademie biedt trainingsmogelijkheden voor mensen die gezond willen blijven of moeten leren omgaan met een gezondheidsprobleem.

Een andere groep heeft gekozen voor een wat langere fietstocht met als eindbestemming de Elektriciteitscentrale Veenhuizen. Deze centrale werd in 1912 gebouwd en leverde stroom voor de fabrieken en de gevangenissen in het dorp. De centrale bestaat uit een bakstenen gebouw met daarin een machinekamer, een bedieningsruimte en een werkplaats. In het gebouw staan nog de oorspronkelijke machines. De technische installatie, met in marmer gevatte bedieningspanelen, bestaat uit een Crossley turfgasgenerator en een Kromhout dieselmotor. De installatie wordt door een vaste ploeg vrijwilligers onderhouden en op gezette tijden in werking gezet. Sinds 1975 is de centrale niet meer in gebruik. Sindsdien zijn een aantal machines gerestaureerd, een tijdrovend proces, zo wordt verteld. De groep mag ook nog een kijkje nemen in de keuken van theatergroep PeerGroup, die gevestigd is op het terrein van het Erfgoedcentrum Veenhuizen. PeerGroup maakt voorstellingen in schuren of in de buitenlucht, op schepen en in verlaten bedrijfsgebouwen, plaatsen die een bron zijn van verhalen van de mensen die er wonen en werken. Naast de sociale, morele en emotionele thema's, vormen architectuur en technische mogelijkheden van de locatie belangrijke bouwstenen voor een voorstelling.

Elektriciteitscentrale

Tijdens de lange fietstocht van 10 kilometer door het hele dorp en de directe omgeving, passeren alle aspecten van Veenhuizen in vogelvlucht de revue. Zo wordt de groep die deelneemt aan deze excursie geleid langs enkele negentiende-eeuwse boerderijen die hier al lagen voordat het gebied ontgonnen werd. Van daaruit gaat de fietstocht verder naar het kerkhof. Hier wordt verteld dat met name de tuberculose-epidemieën ervoor zorgden dat de bevolking van Veenhuizen al kort na de stichting sterk werd gereduceerd. Op het kerkhof staan veel standaard kruizen maar de lokale smid had een geheel eigen smeedijzeren grafkruis ontwikkeld met versieringen die steeds weer

in een andere vorm terugkwamen. De standsverschillen op het kerkhof waren goed zichtbaar en er was een apart kerkhof voor katholieken gereserveerd. Tijdens de fietstocht vinden er interessante discussies plaats over het plan van Wytze Patijn, die pleitte voor kleinschalig grondgebruik. De gids vertelt dat het plan van Patijn in feite haaks staat op het grootschalig landgebruik dat de Dienst Landelijk Gebied (DLG) sinds een jaar of tien doorvoert in Veenhuizen. De gids was de maker van dat plan van DLG en zag de Belvedere-aanpak dus als niet wenselijk en niet realistisch. De discussie geeft de botsing tussen praktijk en theorie goed weer.

Voor de vijfde excursie worden de deelnemers met een authentieke boevenbus door Veenhuizen gereden. De bus is ingedeeld in drie compartimenten: voorin de chauffeur met een bewaker, achterin een compartiment voor twee bewakers en in het midden plek voor ongeveer 24 gevangenen. De gids vertelt levendig over hoe het er vroeger aan toe ging, maar ook over de moderne 'opvang'. Als de bus langs een groepje gedetineerden rijdt die langs de weg werken, klinkt het dan ook: 'Niet zwaaien, niet fotograferen!'. Ook weet de gids leuke verhalen te vertellen over de gevangenis waar vroeger ook veel bekende Nederlanders 'weekendopvang' kregen als ze met een glaasje op achter het stuur betrapt waren. Na een ronde door het dorp bezoekt de groep de R.K. kerk. De monumentale neogotische zaalkerk werd in 1891 gebouwd door W.C. Metzelaar. De kerk is nog steeds in gebruik. In de koepel voorin de kerk is een schildering te bewonderen die na de Tweede Wereldoorlog door een gevangene is gemaakt. De kerk biedt plek aan 260 mensen. Rond 1900 waren er 800 zitplaatsen voor de ambtenaren -die met hun gezinnen voorin mochten zitten- en voor de 'verpleegden', die achterin zaten op de banken van mindere houtkwaliteit. De verpleegden moesten op zondag verplicht naar de kerk. Buiten de kerk staat nog steeds een rijtje urinoirs, want ook het plegen van een plasje was verplicht voor het te kerke gaan.

Als iedereen weer veilig en wel is teruggekeerd in het Verenigingsgebouw, sluit burgemeester Van der Laan, tijdens een gezellige borrel, de inspirerende en succesvolle dag af.

Verenigingsgebouw